

पर्यावरण व सामाजिक स्वास्थ्य-परस्परसंबंध

डॉ. कल्पना सुभाष पवार

शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय, मालेगाव

प्रास्ताविक :

श्रद्धा ही मनाला शांती देणारी मोठी शक्ती असते, परंतु तिचे रूपांतर अंधश्रद्धेत झाल्यास विनाश होतो. मानसीक प्रकृती व स्वास्थ्य सुयोग्य ठेवण्याकरिता आपल्याला मनाचे व्यवहार स्वतः तपासून पाहणे गरजेचे असते. मनातील भावना व विचार योग्य व्यक्ती पुढे प्रकट करणे आवश्यक असते. सामाजिक स्वास्थ्यासाठी विविध मूल्यांची जोपासना ही कुटुंबातच व्हावी लागते. समाजात स्वयंशिस्त नसल्यास समाजाची प्रगती कधीच होत नसते, म्हणूनच समाज प्रगत होत नसतो. स्वयंशिस्त ही लहान वयापासून बिंबवावे लागते. आजच्या धावपळीच्या व धकाधकीच्या जीवनात सामाजिक स्वास्थ्याची गरज भासते. असे काही घटक आहेत की, त्यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य प्रत्येक व्यक्तीचे चांगले असू शकते ते घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

Aarhat Publication & Aarhat Journals is licensed Based on a work at <http://www.aarhat.com/eiirj/>

आहारातील बदल व शरीर प्रदूषणातील वाढ :

आज घरातील पौष्टिक जेवणा शिवाय हाटेल मधील संभाव्य आजार निर्माण करणारे जेवणाचा मोह वाढू लागलेला आहे उदाहरणार्थ तेलाचा वापर स्वयंपाकात मोठ्याप्रमाणात केल्याने वारंवार उकळल्याने त्यात टॉन्सफॅटी अॅसिडचे प्रमाण वाढते ही टॉन्सफॅटी अॅसिडच्या सेवनाने लोडेन्सिटी प्रोटीनचे प्रमाण वाढते. अकाली हृदयविकाराचा झटका येतो. पक्षपात होतो. याचा विपरीत परिणाम समाज स्वास्थ्यावर होतो. प्रदूषण बेसुमार वाढत चालले आहे. पाण्याचे दुर्भिक्ष असल्याने स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष होणे क्रमप्राप्तच आहे. काही मोठमोठी शहरे सोडली तर सांडपाण्याचा प्रश्न मोठा असतो. यातून अॅनिमिया, कावीळ, अतिसार, जुलाब असे अनेक आजार व आजाराच्या साथी येत राहतात.

स्त्रीभ्रूणहत्या व लहान वायतील मातृत्व :

सामाजिक विकृतीचे दुसरे अंग म्हणजे स्त्रीभ्रूणहत्या होय. याबाबतीत भारतात महाराष्ट्राचा नंबर दुसरा लागतो. तसेच तंबाखू व गुटखा याचे सेवन शाळकरी मुलामध्य होत असल्याचे वास्तव्य धक्कादायक आहे. पुण्यासारख्या शहरात एड्सचे प्रमाण भारतात सर्वात जास्त आहे. सगळीकडे स्वाइन फ्लू व कोविड-19 यासारख्या आजारांनी थैमान घातले आहे. या आजारांच्या साथी बदल सर्व जनतेत जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. तसेच कमी वयात मुलींची लग्न केली जातात त्यामुळे लहान वयात मुलींना मातृत्व येणे ही सर्वत्र आढळणारी घटना आहे. त्यामुळे माता व बालक दोघांना आजारपणाचे धोके आढळतात.

सामाजिक स्वास्थ्य :- (व्याख्या)

“शारीरिक, मानसिक, सामाजिक या विविध पैलूंच्या जोडीला व्यवसायिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि अध्यात्मिक बाजूंची ही गणना होऊ लागली आहे”.

सामाजिक स्वास्थ्य म्हणजे फक्त आजार किंवा अपंगत्व यांचा अभाव इतकेच नाही तर शारीरिक, मानसिक व सामाजिक सुस्थिती म्हणजे सामाजिक स्वास्थ्य होय. अशी आरोग्याची व्याख्या जागतिक आरोग्य संघटनेने १९४८ मध्ये केलेली होती.

शारीरिक स्वास्थ्याची संकल्पना सकारात्मक आहे, याचा अर्थ केवळ आजार नसणे एवढेच नाही तर त्या व्यक्तीकडे पुरेशी शक्ती आणि चापल्य असावे. कौशल्य व लवचिकता असावी. कुठलीही काम करताना वेग व अचूकता हवी. स्वतःचे सुख मिळवताना इतरांच्या गरजा नजरेआड होता कामा नयेत. उत्साह असावा. जीवनाचे ध्येय ठरलेले असावे. तसा प्रयत्न केला पाहिजे. सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असायला व ज्ञानाला मान देण्याची वृत्ती असावी.

समाज स्वास्थ्यकार र. धो. कर्वे यांच्या मते १९३३ च्या डिसेंबर महिन्यात लिहिलेल्या लेखात ते म्हणतात आजची विवाह संस्था म्हणजे उंदराचा सापळा आहे. अशक्य विवाह संस्थेमध्ये स्त्रीचा निर्णय अधिकार व स्वातंत्र्य अबाधित राहणे हे समाजाचे स्वास्थ्य शाबूत असल्याने लक्षण मानावयास हवे.

आयुर्वेदाची व्याख्या "आयुष्य वेद" अशी केली आहे. याचाच अर्थ असा आयुष्याचे ज्ञान ज्या शास्त्रात दिले गेले आहे, तो आयुर्वेद ज्या व्यक्तीमध्ये शरीराची संपूर्ण यंत्रणा चालवणारे त्रिदोष सप्तधातू त्रिमल व अग्नी हे मूलभूत घटक साम्यावस्थेत असतील त्या समवेत मन, इंद्रिय व आत्मा यांचीही प्रसन्नता असेल अशा व्यक्तीला स्वस्त म्हणावे. आयुर्वेदाने सुद्धा शारीरिक स्वास्थ्य बरोबरच मन, इंद्रिय व आत्म्याच्या निरोगी असण्यावर भर दिला आहे. कारण शरीर व मनाचा खूप खोलवर संबंध आहे. आयुर्वेदामध्ये व्यक्ती सापेक्ष, स्वास्थ्य बरोबरच सामाजिक स्वास्थ्यालाही बरोबरीने महत्त्व दिले आहे.

पर्यावरण असंतुलनामुळे सामाजिक स्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम होतात :-

१. हवामानात वाढणारी उष्णता, कार्बन वायू, कचरा, अनु संसर्ग यामुळे होणारे विविध रोग व इतर रोग मानवास घातक ठरतात.
२. निसर्गाचा अंदाधुंद वापर यामुळे हवा प्रदूषण व पर्यावरण ऱ्हास याचा परिणाम मानवांवर होतो.
३. दिवसेंदिवस जंगल संपत्तीच्या हानीमुळे विपरीत परिणाम घडतात. यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडत आहे.
४. आरोग्याला धोका निर्माण करणारे उद्योग, प्रदूषणला हातभार लावणारे कारखाने, जीवनशैलित बाजारच्या माध्यमातून बदल करणाऱ्या सवयी व गरजांच्या पुरवठ्याबाबत पुरस्कार करणाऱ्या सेवा इत्यादी घटक सामाजिक स्वास्थ्य यावर परिणाम करतात.

सामाजिक स्वास्थ्य उत्तम राखण्यासाठी पर्यावरणाचे फायदे होतात. वृक्षरोपनामुळे मानवास आरोग्य टिकविणे सोपे झाले आहे. सामाजिक आरोग्यासाठी मानवाच्या पर्यावरणातून पर्यावरणातून भागविल्या जातात. कॅन्सर, एड्स, मधुमेह, क्षयरोग, कावीळ, दमा कोविड, त्वचा रोग इत्यादी अशा अनेक रोगांवर रामबाण उपाय औषधी वनस्पतींच्या माध्यमातून वैदुनी शोधले आहेत, ते पर्यावरणातूनच.

पर्यावरण व सामाजिक स्वास्थ्य यांचा परस्परसंबंध :-

विनोबाजी म्हणत सब भूमी गोपाल की म्हणजे ईश्वराची, पर्यायाने सांप्रतच्या काळात इथवर थांबण्याऐवजी जल, जमीन, जंगल, जनावरे म्हणजे प्राणी मात्र यांच्या मालकीचा नव्हे तर वापरासंबंधी नीती, नियत, कायदा बनविण्याची नितांत जरूरी आहे. या नैसर्गिक संसाधनांचा अनिर्बंध वापर थांबलाच पाहिजे ती काळाची गरज आहे. त्यांची मालकी ही स्थापन केली पाहिजे. या नैसर्गिक संपत्तीवर संसाधनावर मालकी स्थापन करण्याची, हक्क प्रस्थापित करण्याची मनुष्यमात्राचे चढाओढ सुरू झाली आहे. पुढील पिढ्यांचे ते भांडवल आहे. त्यापासून उत्पन्न

प्राप्त होते. या भांडवलाचे जतन केले पाहिजे. ते वाढविले पाहिजे. आज हे भांडवलच संपविण्याची स्पर्धा सुरु झालेली आहे.

यंत्राचा घसारा काढून भविष्याची तरतूद करतो निसर्गाचा वापर करताना घसारा काढण्याचा आपण कधी विचार करीत नाही. निसर्गाची क्षतो भरून काढण्यासाठी करतो ज्हास थांबविण्यासाठी सांघिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. निसर्गाचे भरण, पुरण, पोषण, संवर्धन करण्यासाठी जागतिक, तसेच स्थानिक पातळीवर तातडीने निर्णय घेणे अगत्याचे आहे, निसर्गाशी संघर्ष करून त्यावर विजय मिळविण्याच्या कल्पनेला मूठमाती दिली पाहिजे. निसर्गाचा अंदाधुंद वापर थांबवायला हवा. प्रदूषण व पर्यावरणाचा ज्हास रोखण्याला प्राधान्य दिले पाहिजे. औद्योगिक प्रगतीला सामाजिक स्वास्थ्य व सामंजस्य याचा वाटा लक्षणीय असतो.

समारोप :-

महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक स्वास्थ्यासंदर्भात सुधारणेला अजून अनेक बाबतीत वाव आहे. भारतातील इतर राज्यांच्या तुलनेने ते निश्चितच अधिक चांगले आहे. त्यांचे बरेचसे श्रेय चांगल्या पाणीपुरवठा करणाऱ्याला, मैल्याच्या निचऱ्याला, प्रभावी प्रतिबंधक लसींच्या वापराला दिले पाहिजे. ही सुधारणा व्यक्तिगत आणि सामाजिक प्रबोधनाने होणे शक्य आहे. शाळांमध्ये अभूतपूर्व प्रगती आहे. वैद्यकीय शास्त्र देखील झपाट्याने सुधारत आहे. समाज प्रबोधन हा एकमेव मार्ग प्रगतीपथावर नेणारा आहे.

संदर्भ :-

१. सावंत प्रकाश, (२००६) पर्यावरण शिक्षण
२. चव्हाण किशोर व आहेर शोभा (२००८) पर्यावरण शिक्षण आणि आपत्ती व्यवस्थापन
३. जे. अ. नेमाडे (२०१०) आरोग्य आणि शिक्षण